

TIL VE MİLLİY TEFekkÜR

ERGAŞ UMAROV

Kommunistik mefkure 70 yıl devamıda insanlarnı beynelmilelçilik ruhıda terbiyeleşge haraket kılıb, kişiler angıdagi milliy ruh, milliy tefekkurnı sıkıb çırarışge urındı. Neticede hemmemiz ma'lum bir kişiler çırızib bergen yoldan yüredigen bolıb kaldık. Ularning çırızıgıdan çırıkanlar halk duşmanı boldı, atıldı, sürgün kılındı.

Mane endi aşkarelik, demokratiya tufeyli doppını alıb, oylab karasak, ular körsetgen ayırım nerseler natogrı, ularnı kayta körib çırıkışımız lazım eken. Ane şunday muammalardan biri eski Özbek tilidegi ünlilerni tasnifleş meselesidir. Ma'lumki, asrımız başıda Avrupa alimleri arab yazuvıdagi türkiy yadgarliklerde ünlü harfler yazılmagen deb, ularnı tasnifleşde Avrupa tilşunaslıgi kanun-kaideriden kelib çırıkdılar. Neticede eski Özbek tilidegi ünliler üç cihetden tasnif kılındı:

I. Tilning (vertikal) köterilişi yaki tüşiş derecesige köre:

- a. tilning yukarı köterilişide hasıl boluvçı ünliler;
- b. tilning orta köterilişide hasıl boluvçı ünliler;
- c. tilning pestge tüşişide hasıl boluvçı ünliler.

II. Tilning (gorizontal) ald yaki arkage silcişige köre:

- a. ald katar ünliler;
- b. arka katar ünliler.

III. Leb iştirakige köre:

- a. leblengen ünliler;
- b. leblenmegen ünliler.

Beyan kılıngen her üçele tasnifden fakat üçinçisigine Özbek tilidegi ünliler

hususiyetini bir munça tola alib bere aladı. Birinçi ve ikkinçi tasnif Özbek tilidegi ünliler teleffuzige zıd.

Birinçi tasnifning eng zaif tamani şundaki, ünlilerni teleffuz kılğende esasiy vazifeni til oynamaydı. Özbek tilidegi a, i, e, u, o ünlilerini teleffuz kılğende til köterilmeydi hem, tüşmeydi hem.

Ikkinçi tasnif umumen Özbek tilidegi ünliler tabiatige zıd. Özbek tilidegi ünlilerni til aldı ve til arka deb ikkige bölüb tasnifleş tilimiz tabiatige mutlaka togrı kelmeydi. Tilning ald yaki arkage silcişige köre, eski Özbek tilide ikkite mustakıl “a”: til aldı “a”, til arka “a” harfleri bar deyiş hakikatge zıd.

Kadimiy yadgarlikler şını körsetedi ki, Özbek tilide bitte “a” harfi bolgen, ikkite emes. İnçunun “a” harfini teleffuz kılğende fakat ağız keng açıladı, tilning aldı hem, arkası hem hareket kılmaydı.

Huddı şuning dek, eski Özbek tilide til aldı u hem, til arka u harfleri hem bolmagen. Bu harflarnı i ve e harflarige nisbeten hem aytış mumkin.

Orta asr lugatçılığining ilgar an’anaları esasıda tüzilib, yigirme mingden (!) artık Özbek sözlerinin tavuş tüzilişini harfma harf körsetib bergen. *Badayi-al-lugat* (XV. asr), *Abuşka* (XVI. asr), *Lugati Nevaiy* (XVI. asr), *Lugati türkiy* (XVIII. asr), *Senglah* (XVIII. asr), *Kitabı Lugati etrakiyye* (XIX. asr) kamuslarige dikkat kılınsa, ünliler uzun-kıskalik ve tar-kenglik boyıça tasnif kılıngen. Hemme lugatçılar “a” ünlisini uzun-kıskalik i, e, u, o harflarnı tar-kenglik boyıça tasnif kılgenler. Meselening dikkatge sezavar tamani şundaki, i, e, u, o ünlilerini tar-kenglik boyıça tasnif kılğende, koşımça revişde ularning uzun-kıskalik hususiyetleri hem anıklanadı.

Demek, Özbek lugatçıları “a” ünlisini fakat uzun-kıskalik, i, e, u, o ünlilerini uzun-kıskalik ve tar-kenglik boyıça tasnif kılgenler. Körinediki, daha ata-babalarımız ünlilerni tasnifleşde her bir ünlining teleffuzidan kelib çıkkıanlar. Bu tasnifning eng mühim tamani şundaki, unda ünlilerning cilvelerini, variantlarını köriş mumkin. “A” ünlisining uzun-kıskalik boyıça farqlanışı Mahmud Kaşgariyden başlab hemme lugatlarda muntazam revişde körsetilgen. “Devani lugatit türk” de çozık “a” tavuşı ikkite alif bilen körsetilgen. Keyingi asr lugatçılarını

saddeleştirib alif üstige medde-çozıkklik belgisini koyış bilen ifadelegenler.

Huseyn Baykara fermanı bilen tüzilgen “Badayi-ul-lugat”da vakt ötişi bilen alameti (∞) öçirilib ketişi mumkinligini hesabge alınıb, alif yanige memdude-çozık sözi yazıb koyılgen.

Uygur yazuvıdagi yadgarliklerde çozıkklik bir harfni ikki merte yazış bilen körsetilgen. Kadimgi yadgarliklerde u, o, i, e ünlileri uzun-kıskalik ve tar-kenglik boyıça tasnif kılıngen. Hatta Alişer Nevaiy hem *Muhakamet -ul- lugateyn*’de o harfini uzun kıskalik ve tar-kenglik boyıça tasnif kılgen: torki damdur, yene torki kuş olturur yıgaçdur ve törki andın dakik (tar)rakdur, üyning törüdür ve törki, berçedin arık (tar)dur: torlugni ya eşikni törmek emridür. Misalden körinib turıbdıki, Alişer Nevaiy eski Özbek tilide bir-biriden tar-kenglikde farklanuvçı törtte o ünlisi hakıda ma’lumat bermakda. Eger ulardan birinçi- tor sözide ortaça uzunlıkdagi o ünlisi ifadelengen bolsa, keyingi sözlerdegi o ünlileri bir-birleriden tar (dakik)ligi bilen farklanmakda.

Kadimiy Özbek lugatlarında i ve e ünlileri hem uzun-kıskalik boyıça tasnif kılıngen. Meselen, *Badayi -ul- lugat* muellifi Tali Hireviy “i” ünlisini uzun-kıskalik ve tar-kenglik boyıça kuyıdagiçe tasnif kılgen: addiy uzunlıkdagi “i” ünlisini bil kesr, undan kengrak teleffuz kılınadigan “i” ünlisini bil kesr yanğa bila işba’ (tar emes) çozık “i” harfini bel işba’ (tar) ataması koyış bilen körsetgen. Lugatçening ma’lumatları kaçalik togrılıgini cenubiy Özbekistan şeveleri körsetib turıbdı. Bu şevelerde “i” tavuşı mustakil harf sıfatıda hazır hem mevcudlığı tanıklı şeveşunas B. Corayev tarafından altmışınçı yıllar dayak törsetib berilgen.

Umumen, afsuslar bolsınki, mingleb sözlerning yazılışı, okılışı hakıda nayab ma’lumatlar saklanıb kalgen eski Özbek lugatlarıge kem e’tibar berib keldik.

Avrupa tilşunasları nazariyesige esaslangen ünliler tasnifini milliy ang, milliy tefekkurdan kelib çıkıb tahlil kılmadık. Milliy kadriyetlerimizni örgeniş eski Özbek tilidegi ünliler dana babalarımız tarafından ilmiy cihetden çukurrak tasnifleb berilgenligi körsetedi.

Yene bir nerseni ayıb ötiş lazım. Özbek tilide kattılik-yumşaklik hususiyeti hem yok. Birarte Özbek “dekabr” ahırıda “r”nı yumşak teleffuz kılınışını sezmeıdi. Çünkü bu hususiyet hem tilimizde yok. Şu sebebli yanvar’ fevral’ kebi sözler bundan buyan yanvar, fevral şeklide yazılışı lazım. Alif-bamızge sun’iy revişde kiritilgen bu belgiden vaz keçsek, alfavitimiz yenede tekamilleşerdi. Ünlilerni kattılik-yumşaklik, til aldı-til arkasıge bölüb örgeniş aruz veznige hem togrı kelmeydi. Vahalanki, Alişer Nevaiy bütün umr devamıda aruz veznide icad kıldı. Bu vezn üçün esasiy hususiyet ese uzun-kıskalikdir.

Hayat, real hakikat bundan buyan Avrupa alimleri tarafından kiritilgen ünlilerni sun’iy tasnifleşden vaz keçib, dana ata-babalarımız usulıdan ya’ni “a”nı uzun-kıskalik, i, e ve u, o harflarını boyıça tasnif kılış kerekligini körsetmakda.

DİL VE MİLLÎ TEFEKKÜR

ERGAŞ UMAROV

Komünist ideoloji 70 yıl devamında insanı beynelmilecilik ruhunda eğitmeye çalışarak, insanların şuurlarındaki millî ruh, millî düşünceyi yok etmeye uğraştı. Neticede hepimiz, malûm bazı kişilerin çizdiği yoldan yürümek zorunda kaldık. Onların çizgisinden çıkanlar halk düşmanı ilân edildi, öldürüldü, sürgün edildi.

İşte şimdi açıklık ve demokrasi vasıtasıyla başımızı iki elimizin arasına alıp, biraz düşünersek, onların gösterdiği bazı şeylerin yanlış olduğunu ve onları tekrar ele almamız gerektiğini görürüz. İşte bu meselelerden birisi eski Özbekçedeki ünlülerin tasnifidir. Malûm ki, asrımızın başında Avrupalı âlimler Arap harfli Türkçe yadigârlıklarda ünlü harflerin yazılmadığını söyleyerek, onları tasnifte Avrupa dılcılığı kanunlarından yola çıktılar. Neticede eski Özbekçedeki ünlüler üç cihetten tasnif edildi.

I. Dilin (vertikal = dikey) kaldırılışı veya indirilmesi derecesine göre:

- a. Dilin yukarı kaldırılışında hasıl olan ünlüler,
- b. Dilin orta kaldırılışında hasıl olan ünlüler,
- c. Dilin aşağı inişinde hasıl olan ünlüler.

II. Dilin (horizontal = yatay) ön veya arkaya hareketine göre:

- a. Ön sıra ünlüler,
- b. Arka sıra ünlüler.

III. Dudağın katılıma göre:

- a. Dudak temasıyla oluşan ünlüler,
- b. Dudak teması olmayan ünlüler.

Belirtilen her üç tasniften ancak üçüncüsü Özbekçedeki ünlülerin hususiyet-

lerini biraz açıklayabilir. Birinci ve ikinci tasnif Özbekçedeki ünlülerin telâffuzuna aykırıdır.

Birinci tasnifin en zayıf yanı şudur; ünlüleri telâffuz ederken esas vazifeyi dil görmez. Özbekçedeki a, i, e, u, o ünlülerini telâffuzda dil kaldırılmaz da, indirilmez de.

İkinci tasnif genel olarak Özbekçedeki ünlülerin yapısına aykırıdır. Özbekçedeki ünlüleri dil önü ve dil arkası diye ikiye bölerek tasnif dilimizin yapısına asla uymaz. Dilin ön veya arka hareketine göre, eski Özbekçede iki ayrı, müstakil “a”; dil önü “a”, dil arkası “a” ünlüleri vardı demek gerçeklere aykırıdır.

Kadim yadigârlıklar şunu gösteriyor, Özbekçede tek bir “a” ünlüsü olmuştur, iki tane değil. Dolayısıyla “a” ünlüsünü telâffuzda yalnızca ağız genişçe açılır, dilin önü de, arkası da hareket etmez.

Aynı bu şekilde, eski Özbekçede dil önü “u” da, dil arkası “u” da olmamıştır. Bu durum “i” ve “e” ünlüleri için de söylenebilir.

Orta asır lügatçılığının önde gelen an’aneleri esasına göre düzenlenerek, yirmi binden (!) ziyade Özbekçe kelimenin ses yapıları harf harf belirtilen, *Bedayi ü'l-lügat* (XV. yy.) *Abuşka* (XVI. yy.), *Lügat-ı Nevâf* (XVI. yy.), *Lügat-i Türki* (XVII. yy.), *Senglah* (XVIII. yy.), *Kitab-ı Lügat-i Etrakiye* (XIX. yy.) kamuslarına dikkat edilirse, ünlüler uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünde tasnif edilmiştir. Bütün lügatçiler “a” ünlüsünü uzunluk-kısalık, i, e, u, o ünlülerini darlık-genişlik yönüyle tasnif etmiştir. Meselenin dikkate şayan yanı şu ki; i, e, u, o ünlülerini darlık-genişlik yönüyle tasnifte, ilâve olarak bu ünlülerin uzunluk-kısalık hususiyetleri de açıklanmıştır.

Görünen odur ki, Özbek lügatçileri “a” ünlüsünü ancak uzunluk-kısalık, i, e, u, o ünlülerini uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönüyle tasnif etmişlerdir. Görülüyor ki, zeki atalarımız ünlüleri tasnifte her bir ünlünün telâffuzundan yola çıkmışlardır. Bu tasnifin en mühim yanı şu ki, ünlülerin değişik görünüşleri, varyantlarını görmek mümkündür. “A” ünlüsünün uzunluk-kısalık yönünde değişmesi Kâşgarlı Mahmut’tan başlayarak bütün lügatlarda muntazam şekilde belirtilmiştir. *Divanü Lügat’it-Türk* te uzun “a” sesi iki tane elif ile gösterilmiştir.

Sonraki asır lügatçıları bunu sadeleştirerek elif üstüne medde-uzatma işaretini koyarak ifade ettiler.

Hüseyn Baykara fermanıyla hazırlanan *Bedayi ü'l-lügat*'da zaman içerisinde medde (◌) işaretinin kaybolması ihtimaliyle, elif yanına memdude (uzun) sözü yazılmıştır.

Uygur yazılı yadigârlıklarında uzunluk, bir harfi iki defa yazılarak gösterilmiştir. Kadim yadigârlıklarda u, o, i, e ünlüleri uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünde tasnif edilmiştir. Hatta Ali Şîr Nevayî de *Muhakemetü'l-Lügateyn* de “o” harfini uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünde tasnif etmiştir; “tor ki damdur, yene tor ki andın dakik (tar) rakdur; kuş oturur yıgaçdur ve tör ki andın dakikrakdur, üyning töridür ve tör ki, barçadın arıkdur: torlugni ya eşikni törmek emridur” (1. tor, tuzaktır. 2. tor ondan daha dardır, kuşların oturduğu ağaçtır. 3. tör daha da dardır, evin başköşesidir. 4. tör hepsinden daha dardır, örtü veya kapıyı örtmek emridir). Misalden görülüyor ki, Ali Şîr Nevayî, eski Özbekçede birbirinden darlık-genişlik yönünde değişen dört ayrı “o” ünlüsü hakkında malûmat vermektedir. Eğer bunlardan birincisi “tor” kelimesinde orta uzunluktaki “o” ünlüsü belirtilmişse, sonraki kelimelerdeki “o” ünlüleri birbirlerinden darlığı ile ayrılmaktadır.

Kadim Özbek lügatlerinde “i” ve “e” ünlüleri de uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünden tasnif edilmiştir. Meselâ, *Bedayi ü'l-lügat* müellifi Tali Hirevî, “i” ünlüsünü uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünden aşağıdaki gibi tasnif etmiştir: Normal uzunluktaki “i” ünlüsünü bi'l-kesr, ondan daha geniş telâfuz edilen “i” (é) ünlüsünü bi'l-kesr yanına bilâ işba' (dar değil), uzun “i” ünlüsünü be'l-işba' (dar) kelimesini yazarak belirtmiştir. Lügat müellifinin malûmatlarının ne kadar doğru olduğunu Güney Özbekistan ağızları göstermektedir. Bu ağızlarda “i” (é) sesi müstakil harf hâlinde hâlâ dahi var olduğu meşhur ağız âlimi B. Coreyev tarafından daha altmışıncı yıllarda belirtilmişti.

Umûmen, maalesef binlerce sözün yazılışı, okunuşu hakkında nadir malûmatları haiz eski Özbek lügatlerine çok az itibar edegeldik.

Avrupalı dilcilerin nazariyesine dayandırılan ünlülerin tasnifini millî şuurla ve tefekkürden yola çıkarak tahlil etmedik. Millî değerlerimizi öğrenme, eski

Özbekçedeki ünlülerin zeki atalarımız tarafından ilmî cihetten derinlemesine tasnifleme yapıldığını gösterir.

Ayrıca bir noktayı daha belirtmek lâzımdır. Özbekçede sertlik-yumuşaklık hususiyeti de yoktur. Hiçbir Özbek “Декабрь” (Dekabr) sonundaki “r”yi yumuşak telâffuz edileceğini bilemez. Çünkü bu hususiyet de dilimizde yoktur. Bu sebepten “Январь” (Yanvar), “Февраль” (fevral) gibi kelimelerin sonundaki “b” işaretini atarak, “yanvar”, “fevral” yazmalıyız. O zaman bu sun’î harften kurtulan alfabemiz daha düzgün hâle gelir. Ünlüleri sertlik-yumuşaklık; dil önü-dil arkasına bölersek öğrenme aruz veznine de uygun gelmez. Hâlbuki, Ali Şîr Nevayî bütün ömrünce aruz vezninde eser yazdı. Bu vezin için esas hususiyet ise, uzunluk ve kısalıktır.

Hayat, real hakikat artık Avrupalı âlimler tarafından sokulan ünlüleri sun’î tasniften vazgeçerek, zeki atalarımız usulüyle, yani “a”yı uzunluk-kısalık, i, e ve u, o ünlülerini ise uzunluk-kısalık ve darlık-genişlik yönünden tasnif gerektiğini göstermektedir.